

การวิเคราะห์ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของ กษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394)

■ นัจฉรินทร์ โพธิ์ศิริ

บทนำ

การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์และราชจักรีวงศ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองไทยในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ช่วงสมัยหนึ่ง ซึ่งแสดงบทบาทและความสำคัญของพระมหากษัตริย์ ในการฟื้นฟูและพัฒนาบ้านเมืองภายหลังวิกฤติการณ์ทางการเมืองอันเนื่องมาจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 และความไม่สงบภายในราชสำนักสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งนอกจากพระองค์ต้องทรงแก้ไขทั้งทางด้านวัตถุและด้านจิตใจแล้วการกำหนดอุดมการณ์ทางการเมืองเพื่อเป็นหลักในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของสังคมอันจะก่อให้เกิดเสถียรภาพทางการเมือง และเป็นการวางนโยบายรากฐานการปกครองราชอาณาจักร คือ สิ่งจำเป็นที่สุดสำหรับผู้นำประเทศ

จากการศึกษาเอกสารตำราทางประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ช่วงรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 พบว่า พระมหากษัตริย์ทรงเน้นพระราชภารกิจตามคติทางพุทธศาสนา แสดงให้เห็นลักษณะความเป็นธรรมราชามากกว่าเทวราชา “เป็นการเปลี่ยนภาพพจน์ใหม่ของผู้นำ อันเป็นลักษณะเฉพาะของรูปแบบการปกครองในสมัย

รัตนโกสินทร์” (เกษม ประสมพงศ์. 2527 : 125) ซึ่งแสดงให้เห็นบทบาทการวางรากฐานทางการเมืองการปกครองขององค์ปฐมกษัตริย์ที่เชื่อมโยงไปสู่การฟื้นฟูและพัฒนาประเทศด้านต่างๆ รวมทั้งงานวรรณคดีอันเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาติตั้งเห็นได้จากงานพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ตลอดจนงานวรรณคดีที่ปรากฏในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

วรรณคดีเป็นผลิตผลทางความคิดและจินตนาการของกวี วรรณคดีจึงเปรียบเสมือนกระจกเงาส่องสะท้อนสังคมจากประสบการณ์กวีแห่งยุคสมัย ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจใคร่ศึกษาว่าตัวละครกษัตริย์ในวรรณคดีช่วงสมัยนี้ มีส่วนสะท้อนถึงลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” มากน้อยเพียงใด

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อวิเคราะห์ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
2. เพื่อศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

ทำให้เห็นลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของ กษัตริย์ในวรรณคดีไทยและปัจจัยที่มีผลต่อการสร้าง ลักษณะ “ธรรมราชา” ในวรรณคดี อันจะส่งผลให้ผู้ ศึกษาเห็นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับสังคม การเมือง การปกครอง เข้าใจบทบาทและคุณค่าของ วรรณคดีได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

วรรณคดีที่ศึกษาเป็นวรรณคดีไทยสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้นช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ถึงสมัยพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีลักษณะดังนี้

1. เป็นวรรณคดีประโลมโลก หมายถึง วรรณคดีที่มีเนื้อหามุ่งให้ความบันเทิงเป็นสำคัญ และมีตัวละครกษัตริย์รวมอยู่ด้วย

2. ศึกษาเฉพาะตัวละครกษัตริย์ที่จัดอยู่ใน ฝ่ายธรรมะหรือเป็นธรรมราชาเท่านั้น เพื่อให้ได้ ข้อมูลที่ชัดเจนตามความมุ่งหมาย วรรณคดีที่นำมา ศึกษา ได้แก่

2.1 บทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1

2.2 บทละครเรื่องอุณรุท พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1

2.3 บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2

2.4 เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ผลงาน กวีสมัยรัชกาลที่ 1 - 3

2.5 กาพย์กลอนสุภาพ ผลงานของ เจ้าพระยาพระคลัง (หน)

2.6 นิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณี ผลงานของสุนทรภู่

2.7 นิทานคำกลอนเรื่องลักษณวงศ์ ผลงานของสุนทรภู่

2.8 นิทานคำกลอนเรื่องสิงห์ไตรภพ ผลงานของสุนทรภู่

นิยามศัพท์เฉพาะ

ธรรมราชา หมายถึง กษัตริย์ผู้ประพฤติปฏิบัติหน้าที่โดยธรรม ซึ่งให้เห็นถึงความชอบธรรม ความยุติธรรม และใช้อำนาจในการปกครองใน ขอบเขตของธรรม ธรรมในที่นี้คือธรรมทางพุทธ ศาสนาที่กษัตริย์ยึดถือเป็นหลักปฏิบัติในการปกครอง ได้แก่ ทศพิธราชธรรมและจักรวรรดิวัตร

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

1. ศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับที่มาและลักษณะ ของธรรมราชาจากหนังสือ เอกสาร และงานวิจัยที่ เกี่ยวข้อง

2. ศึกษาสภาพสังคม การเมือง การปกครอง สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จากเอกสารทาง ประวัติศาสตร์ พงศาวดาร และจดหมายเหตุ

3. คัดเลือกวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นตามขอบเขตที่กำหนดไว้มาศึกษาอย่าง ละเอียด

4. วิเคราะห์ลักษณะความเป็นธรรมราชา ของกษัตริย์ในวรรณคดี โดยอาศัยหลักเกณฑ์ทาง หลักธรรม สำหรับการปกครอง คือทศพิธราชธรรม และจักรวรรดิวัตร

5. ศึกษาปัจจัยที่มีต่อลักษณะความเป็น ธรรมราชาของกษัตริย์ในวรรณคดี โดยพิจารณาจาก ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับสังคม การเมือง การ ปกครอง จากเอกสารทางประวัติศาสตร์ พงศาวดาร กฎหมาย จดหมายเหตุ

6. เสนอผลการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนา วิเคราะห์

ความหมายของ “ธรรมราชา”

“ธรรมราชา” หมายถึง ราชาหรือกษัตริย์ผู้ประพฤติปฏิบัติหน้าที่โดยธรรม ซึ่งให้เห็นถึงความชอบธรรม ความยุติธรรม และใช้อำนาจในการปกครองภายในขอบเขตของธรรม ธรรมในที่นี้คือ ธรรมทางพุทธศาสนาที่กษัตริย์พึงยึดถือปฏิบัติในการปกครอง ได้แก่ ทศพิธราชธรรม และจักรวรรดิวัตร

แต่เดิม “ธรรมราชา” หมายถึงพระพุทธเจ้า ครั้นต่อมาถึงนำมาใช้กับผู้ปกครองราชอาณาจักร (สายชล วรรณรัตน์. 2525 : 194) ดังนั้น “ธรรมราชา” จึงไม่ใช่ผู้ปกครองธรรมดา เพราะต้องยึดหลักอำนาจธรรมาธิปไตยโดยปราศจากอารมณ์หรือเหตุผลส่วนตัว อันจะนำมาซึ่งความยุติธรรมแก่บ้านเมืองอย่างแท้จริง

ที่มาและลักษณะของความเป็น “ธรรมราชา”

ความคิดทางการเมืองแบบ “ธรรมราชา” มีที่มาจากคติอินเดียโบราณซึ่งมีอยู่ 2 คติ คือ คติทางศาสนาพราหมณ์ และคติทางพุทธศาสนา

ในส่วนที่มาและเรื่องราวความสำคัญของกษัตริย์หรือราชาตามคติพราหมณ์นั้น ปรากฏในคัมภีร์โอดเรยะพราหมณะ แต่งก่อนพุทธกาลประมาณ 100 - 200 ปี กล่าวถึงการทำสงครามระหว่างเทวดากับอสูร ครั้งหนึ่งเหล่าเทวดาเป็นฝ่ายพ่ายแพ้สงคราม จึงชุมนุมตกลงกันว่าต้องมี “ราชา” ในที่สุดก็เลือกพระอินทร์เป็น “ราชา” ตั้งแต่นั้นมาฝ่ายเทวดาก็มีชัยชนะแก่อสูรในคัมภีร์ไตรตรียะอุปนิษัท ซึ่งพราหมณ์แต่งขึ้นภายหลังคัมภีร์โอดเรยะพราหมณะไม่นาน ก็กล่าวถึงเรื่องราวการทำสงครามของเทวดากับอสูรเช่นเดียวกัน แต่ที่มาของราชาแตกต่างออกไปโดยกล่าวว่า “ราชา” นั้นเกิดจากเหล่าเทวดาไปเข้าเฝ้าและกระทำบูชาพระประชาบดี พระองค์จึงส่งโอรัสคือพระอินทร์ ให้มาเป็นราชาของเหล่าเทวดา (ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช. 2537 : 297-398)

จะเห็นได้ว่าความคิดเกี่ยวกับผู้ปกครองของฝ่ายพราหมณ์นั้น กษัตริย์หรือราชาเกิดจากความต้องการมีผู้นำกองทัพ ผู้เป็นราชา คือ เทพ อันหมายถึงพระอินทร์ผู้มาจากสรวงสวรรค์ มีภาระหน้าที่หลักในการทำสงคราม ความคิดดังกล่าวเป็นความคิดดั้งเดิมของอินเดียโบราณ ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์อรรถศาสตร์และราชศาสตร์จึงเน้นเรื่องภาระหน้าที่ของพระราชาด้านการทำสงครามขยายราชอาณาจักรว่าเป็นราชธรรมสำคัญที่สุด ในพงศาวดารของชาวอารยันได้กล่าวยกย่องราชาผู้มีความสามารถในการทำสงครามว่าเป็น “จักรวรรดิน” หมายถึงราชาผู้มีวงล้อแห่งรถศึกแล่นปราบได้ทั้งชมพูทวีป เป็นลักษณะของ “พระมหากษัตริย์” (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. 2538 : 13) ครั้นต่อมา ความคิดดังกล่าวถูกปรับสร้างเข้ากับคติทางพุทธศาสนา ว่าด้วยเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงเป็นธรรมราชาอันประเสริฐ กล่าวคือ

พระพุทธองค์ทรงเห็นว่าสังคมมนุษย์จำเป็นต้องมีผู้ปกครอง เนื่องจากธรรมชาติของมนุษย์มีความต้องการเป็นพื้นฐานสำหรับดำรงชีวิต เริ่มจากความต้องการบริโภค ความคิดนี้ปรากฏในอัครัญสูตร คัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค กล่าวถึงการอยู่ร่วมกันของสังคมมนุษย์จนกระทั่งมีสถาบันครอบครัว และเริ่มมีการสะสม กักตุนทรัพย์เพื่อการบริโภคของครอบครัว อันเป็นความคิดพื้นฐานทางระบบเศรษฐกิจ มนุษย์บางกลุ่มเกิดความโลภสร้าง ความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ด้วยเหตุนี้จึงเป็นสาเหตุสำคัญที่นำไปสู่ความต้องการมีผู้ปกครองดูแลความสงบสุขของสังคม มนุษย์จึงร่วมกันคัดเลือกผู้ที่มีลักษณะดีและเด่นกว่าผู้อื่น มีความ “สวยงามกว่า น่าดูน่าชมกว่า น่าเลื่อมใสกว่า และน่าเกรงขามกว่า” ให้เป็นผู้ทำหน้าที่ดูแลรักษาผลประโยชน์ในที่ทำกินของราษฎร ดังนั้นกษัตริย์ตามคติพุทธศาสนาจึงเป็น “มหาชนสมมติ” ผู้ยินยอมปฏิบัติหน้าที่โดยมีข้อผูกพัน

สัญญากับประชาชน ซึ่งจะได้รับสิ่งตอบแทนคือ ผลผลิตเพื่อการบริโภค นอกจากนี้ กษัตริย์ยังได้รับ สิทธิอำนาจจากประชาชนโดยตรงสามารถที่จะดิเคียน ลงโทษผู้กระทำผิดได้ หากกษัตริย์ใดละเลยหน้าที่ ประชาชนก็สามารถเลือกบุคคลอื่นเข้ามาทำหน้าที่ แทนบุคคลเดิม กษัตริย์จึงมีทั้งที่ดีและไม่ดี (สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช. 2523 : 60)

เมื่อกษัตริย์ทำหน้าที่ของตนอย่างสมบูรณ์สร้าง ประโยชน์แก่หมู่ชน “*ให้สุขใจได้โดยธรรม*” กษัตริย์ ผู้นั้นได้ชื่อว่า **ราชา** ขณะเดียวกัน หากราชาใด ประกอบภารกิจซึ่งนำคนทั้งปวงให้ยึดมั่นและบรรลู่ใน ธรรมแล้ว ราชาผู้นั้นก็ได้ชื่อว่าเป็น**จักรพรรดิ** หมายถึง **ธรรมราชาผู้ประเสริฐ** เปรียบเทียบกับการที่ทรงมีวง ล้อแห่งธรรมแล่นแผ่ขยายอาณาจักรไปทั้งชมพูทวีป โดยธรรมวิชัยหรือชัยชนะแห่งธรรม อันแสดงถึงข้อ แตกต่างกับความคิดเกี่ยวกับ “**จักรวรรดิน**” ของคติ พราหมณ์ที่ว่า จักรพรรดิราช คือผู้วงล้อแห่งรถศึก แผ่ ขยายอาณาจักรโดยการทำสงครามนั่นเอง

สำหรับบทบาท หน้าที่ของกษัตริย์ผู้ทรง ธรรมตามคติพุทธศาสนานั้น ในจกักวัดติสุตถ คัมภีร์ พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค กล่าวถึง หลักธรรมสำหรับผู้ครองเมือง ปรากฏเป็นเรื่องราว ของพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า ทลสเนมิ ทรงสั่ง สอนราชโอรสผู้ซึ่งจะสืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ให้ ประพฤติตนโดย “*จกักวัดติวัตถอันประเสริฐ*” ใน มหาสังฆาตค คัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ซาตคภาค 2 ก็ปรากฏหลักธรรมปฏิบัติสำหรับผู้ ปกครองเช่นกัน คือหลักทศพิธราชธรรม นอกจากนี้ ยังมีหลักธรรมปฏิบัติอีกหลายประการซึ่งล้วนก่อ ประโยชน์และสร้างความยุติธรรมในการปกครอง อาทิ ราชสังคหวัตถุ สัปปริสธรรม อปริหานิยธรรม ฯลฯ แต่ เมื่อพิจารณาแล้ว พบว่าหลักธรรมที่มีคุณสมบัติ ครอบคลุมทั้งการแสดงคุณลักษณะและหลักการ ปกครองที่ดีนั้น คือ **หลักทศพิธราชธรรม** และ**หลัก**

ธรรมจักรวรรดิวัตถ ทั้งสองนี้เป็นหลักธรรมที่แสดง ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ หรือธรรมิกราชผู้ ประเสริฐตามคติพุทธศาสนาที่ชัดเจน และมีอิทธิพล ต่อความคิดทางการเมืองไทยมาแต่โบราณกาล

คตินิยมและลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของพระมหากษัตริย์ไทย

คตินิยมในองค์พระมหากษัตริย์ที่มีลักษณะ ความเป็นธรรมิกราช หรือแนวความคิดทางการเมือง ว่าด้วยเรื่องการปกครองโดยธรรมของไทยนี้ ได้รับ อิทธิพลจากพุทธศาสนา **ในพงศาวดารเมืองเงินยาง เชียงแสน** หลักฐานลายลักษณ์สำคัญชิ้นหนึ่งซึ่ง แสดงเรื่องราวพื้นเมืองลานนาไทย ได้กล่าวถึง เทวดาชื่อ ละวะจิงกราช เสด็จมายังพื้นโลกด้วยใคร่ เป็นท้าวพระยา “*จะได้สั่งสอนท่านทั้งหลายให้รู้ทำนบ ทำนอง คือธรรมะธรรมโมให้ตั้งอยู่ในไตรสรณาคมน์...*” (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 61.2515 : 2 - 3) และใน พงศาวดารนี้ยังปรากฏพระนามเจ้าผู้ครองเมืองว่า “**ขุน จอมธรรม**” พระองค์ทรงสั่งสอนข้าราชการบริพารโดย อ้างถึงหลักธรรมต่าง ๆ อันเป็นการนำเสนอหลัก ธรรมทางพุทธศาสนาเข้ามาใช้ในระบบการเมือง การ ปกครอง สะท้อนถึงอิทธิพลการปกครองโดยธรรม 2 ลักษณะ คือ การระบุชื่อผู้ปกครองอย่างเด่นชัดว่า เป็นผู้ปกครองโดยธรรม และอธิบายประเพณีการ ปกครองโดยธรรมของผู้นำ (สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช. 2523 : 41) ในคำแปลจามเทวี วงศ์ พงศาวดารเมืองหริภุญไชย ปริเฉทที่ 3 ก็มีเนื้อ ความกล่าวถึงลักษณะของพระราชา 3 ประเภท โดย ชี้ให้เห็นว่าพระราชาที่ดีที่สุดคือ **ธัมมิกราชผู้ทรงทศ พิธราชธรรม**

ยุคประวัติศาสตร์ไทย สมัยสุโขทัย ศิลจารึก ต่างๆล้วนแสดงให้เห็นถึงความเป็น “*ธรรมราชา*” แห่ง องค์พระมหากษัตริย์ที่ทรงมีพระราชศรัทธาทางพุทธ ศาสนา ปกครองไพร่ฟ้าโดยศีลธรรม นับแต่รัชกาล พ่อขุนรามคำแหงมหาราช และปรากฏชัดเจนในสมัย

พญาลิไทหรือพระมหากษัตริย์ที่ 1 ดังเห็นได้จากจารึกวัดป่ามะม่วง ซึ่งมีเนื้อความบ่งบอกถึงการยึดถือธรรมะเป็นหลักสำคัญในการปกครองสุโขทัยโดยเฉพาะอย่างยิ่งการ “เสวยราชย์ชอบด้วยทศพิธราชธรรม” (จารึกสมัยสุโขทัย. 2527 : 43) เพื่อมิให้เกิดธรรมเนียมอำนาจอันจะเป็นบ่อเกิดแห่งความอยุติธรรม

ยุคกรุงศรีอยุธยา แม้ว่าองค์ปฐมกษัตริย์ (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงวางรากฐานการปกครองโดยรับเอาแนวความคิดแบบเทวราชาจากขอมมาปรับใช้ตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภก จึงต้องสร้างความชอบธรรมเพื่อให้เกิดการยอมรับฐานะของพระองค์ โดยผ่านถึงกันด้วยลักษณะความเป็นธรรมราชา (ธิดา สาระยา. 2537 : 39) ดังเห็นได้จากพระนามพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏในเอกสารต่างๆ เช่น กฎมณเฑียรบาล กล่าวถึง “สมเด็จพระรามาธิบดีบรมไตรโลกนาถมหามงกุฎเทพมุนษวิสุทธิ วงษองค์พุทธชากรุงบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัวทรงทศพิธราชธรรม ถวัลราชประเวณีศรีบรมกระษัตริราชพระบาท ๕ ดำรงภูมิณทลสกลสีมาประชาราษฎร์ บรมนารถบพิตร” (กฎหมายตราสามดวง. 2537 : 69) จากตัวอย่างพระนามดังกล่าว แสดงว่าพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาทรงอยู่ในฐานะเทวราชาเป็น “พระรามาธิบดี” หรือ “อัครบรมนาถ” ตามคติพราหมณ์ ขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงเป็น “พระเจ้าอยู่หัวทรงทศพิธราชธรรม” ตามคติพุทธด้วย

ต่อมา ในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี หรือ “สมเด็จพระบรมธรรมิกมหาราชพระเจ้าอยู่หัว” ฐานะความเป็นเทพของพระมหากษัตริย์ได้ลดลงตามลำดับ ในขณะที่บทบาทความเป็นพระมหากษัตริย์ถูกเน้นมากยิ่งขึ้นจนถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชองค์ปฐมกษัตริย์ทรงเน้นคติทางพุทธศาสนาเป็นแนวปฏิบัติด้านการเมืองการปกครอง ก่อให้เกิดความเป็น “ธรรมิกราชาธิราช”

ผู้ก่อปรด้วยพระปัญญาคุณ และพระกรุณาคุณอย่างแท้จริง (สายชล วรรณรัตน์. 2525 : 208 - 209) พระองค์ทรงฟื้นฟูและพัฒนากษัตริย์ให้เจริญรุ่งเรืองทั้งในด้านสังคม เศรษฐกิจ รวมถึงการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมแขนงต่างๆ ให้เป็นมรดกประจำชาติ อันก่อให้เกิดเสถียรภาพในราชอาณาจักรสืบเนื่องไปสู่อีกหลายยุคมา และสร้างภาพลักษณ์ใหม่ของสถาบันพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีความใกล้ชิดกับประชาชนมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก็อยู่บนพื้นฐานของวัฒนธรรมการปกครองที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์ยังคงมีลักษณะผสมผสานระหว่างคติเทวราชากับธรรมราชา ทั้งคติพราหมณ์และพุทธจึงเป็นเสมือนเครื่องมือทางการเมืองที่สร้างเสริมความมั่นคงให้แก่สถาบันพระมหากษัตริย์ (จิตร ภูมิศักดิ์. 2537 : 101) พระองค์จึงทรงอยู่ในฐานะที่เป็นทั้งพระมหากษัตริย์ พระเจ้าแผ่นดิน เจ้าชีวิต ธรรมราชา และพระเจ้าอยู่หัว ทั้งหมดนี้ถือเป็นอธิปไตยของพระมหากษัตริย์ไทย และเป็นสิ่งสำคัญต่อการจัดระเบียบควบคุมสังคม รวมทั้งรักษาสถานภาพของพระมหากษัตริย์ที่ต้องให้ความสนใจอย่างยิ่ง

ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ยุคต้นรัตนโกสินทร์ช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การสร้างสรรคงานวรรณคดีของเหล่ากวีราชสำนัก นับเป็นผลิตผลแห่งการตื่นตัวทางปัญญาที่เกิดจากความมุ่งมั่นเพื่อ “ฟื้นฟูและพัฒนา” ในด้านศิลปวัฒนธรรมของประเทศให้เจริญรุ่งเรืองภายใต้ระบบการบริหารรัฐแห่งองค์พระมหากษัตริย์ที่ทรงเน้นคติทางพุทธศาสนาเป็นหลัก การสำคัญ (นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2523 : 50 - 65)

การวิเคราะห์ลักษณะความเป็น “**ธรรมราชา**” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงเป็นการศึกษาปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบการเมือง การปกครองกับการสร้างงานวรรณคดี โดยเฉพาะ การสร้างบทบาทและพฤติกรรมของตัวละครกษัตริย์ โดยยึดหลักแห่งธรรมราชาซึ่งประกอบด้วยหลักทศ พิศราชธรรมและหลักธรรมจักรวรรดิวัตรเป็นเกณฑ์ พิจารณา ผลจากการศึกษาวิเคราะห์ พบว่าคุณธรรม ที่แสดงถึงความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในหลักทศพิศราชธรรม โดยแยกเป็น ประเด็นสำคัญดังต่อไปนี้

1. **การให้** หรือ ทาน เป็นคุณธรรมที่ปรากฏจากบทบาทของกษัตริย์มากที่สุด มักอยู่ใน ลักษณะการให้รางวัลแก่ขุนนางผู้มีความดีความชอบ เพื่อตอบแทนน้ำใจขุนนางที่ทำประโยชน์สนอง นโยบายของกษัตริย์ การให้เป็นแรงจูงใจผู้อยู่ภายใต้ บังคับบัญชาให้เกิดความสำนึกในความเมตตากรุณา สร้างความศรัทธาและความจงรักภักดีต่อพระองค์ การ ให้ในที่นี้มีหลายวิธี ได้แก่ การให้ด้วยวัตถุสิ่งของ การ เลื่อนยศ ตำแหน่งทางหน้าที่ราชการของขุนนาง เช่น พระรามเลื่อนตำแหน่งให้หนุมานเป็นพระยาอนูชิต ครอบครองเมืองนพบุรี พระพิณวษาเลื่อนตำแหน่งขุนแผน เป็นพระกาญจนบุรี เป็นต้น นอกจากนี้ยังรวมถึงการ ให้อภัยหรืออภัยทานอีกด้วย การให้แม้เป็นคุณธรรม ที่แสดงออกได้หลายลักษณะ แต่ก็เกิดจากพื้นฐาน ของความเมตตากรุณาเช่นเดียวกัน ผลโดยตรงของ คุณธรรมดังกล่าวจะทำให้ผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชามี ความสุขทั้งกายใจ ในขณะที่ผลโดยอ้อมคือ ความ จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์

2. **ความซื่อตรง** หรืออาชชวะ เป็นคุณธรรม อีกประการหนึ่งที่ปรากฏในบทบาทตัวละครกษัตริย์ เป็นส่วนใหญ่ ความซื่อตรงในที่นี้ แบ่งออกเป็น ความ ซื่อตรงต่อหน้าที่ ความซื่อตรงต่อวาจา (การรักษาคำ พูดยุติ) อาทิ ท้าวทศรถรักษาสัจวาจาต่อนางไถยกษेत्रคุณ

ธรรมประการนี้มีคุณสมบัติที่บ่งถึงคุณธรรมอีก ประการหนึ่ง ซึ่งซ่อนอยู่ในคุณลักษณะของกษัตริย์ ในวรรณคดีคือ ความมุ่งมั่นต่อราชกิจหรือหลัก ธรรมตปะอันแสดงถึงความเป็นผู้มีจิตใจแน่วแน่มั่นคง และเกื้อหนุนให้ “**ธรรมราชา**” เป็นที่เคารพยกย่อง ของผู้อื่น

3. **ความอ่อนโยน** หรือหลักธรรมมัททวะ คุณลักษณะนี้ส่วนใหญ่ปรากฏในลักษณะความเป็นผู้ มีปิยวาจา คือ มีวาจาสุภาพ อ่อนหวาน เป็น มิตรไมตรีต่อผู้อื่น แสดงถึงลักษณะทางกายของตัว ละครว่าเป็นผู้มีความเรียบร้อย สุขุม ปราศจากความ แข็งกระด้าง ความอ่อนโยนเป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อ การสร้างสัมพันธ์ภาพระหว่างตัวละคร ก่อให้เกิด ความสมานสามัคคีและความเป็นปึกแผ่นของบ้านเมือง

4. **ความมุ่งมั่นต่อการประกอบราชกิจ หรือ หลักธรรมตปะ** คุณธรรมประการนี้ปรากฏจากการ แสดงบทบาทหน้าที่ด้านการบริหารราชการทั่วไป เช่น พระพิณวษา “ทรงดำริราชการงานเวียงชัย จน ประทมหลับไปในราตรี” เป็นต้น คุณธรรมข้อนี้มี คุณสมบัติเชื่อมโยงกับหลักธรรมอาชชวะหรือความ ซื่อตรง

5. **ความห่วงใยต่อสิ่งเร้าอันจะทำให้ ปราศจากความเที่ยงธรรม** เป็นคุณธรรมที่บ่งถึง ความเป็นผู้มีสติ รู้จักยับยั้งภาวะทางอารมณ์ มีเหตุผล รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น เช่น บทบาทของท้าว พรหมทัต จากเรื่องกาเกี กลอนสุภาพ บทบาทของ ท้าวธรรมมิก จากบทละครนอกเรื่องไชยเชษฐา เป็นต้น คุณธรรมประการนี้เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่ง ที่ เชื่อมโยงไปสู่หลักธรรมอวิหิงสา คือ ความไม่ เบียดเบียนตลอดจนเป็นเหตุช่วยระงับความโลภ โกรธ หลง ของ “**ธรรมราชา**” ด้วย

คุณธรรมทั้งห้าประการดังกล่าวมานี้เป็น คุณสมบัติที่ปรากฏเป็นลักษณะเด่นของกษัตริย์ใน วรรณคดี ส่วนหลักธรรมข้อสี่ **บริจาค การไม่**

เบียดเบียน ความไม่โกรธ และความอดทน แม้จะไม่ปรากฏเป็นลักษณะเด่นของตัวละครกษัตริย์ แต่ก็ เป็นคุณสมบัติที่ซ่อนอยู่ในคุณธรรมหลักทั้งห้า ประการข้างต้น ซึ่งชี้ให้เห็นว่า หลักธรรมแต่ละ ประการในทศพิธราชธรรมนั้นมีคุณสมบัติที่สอดร้อย เชื่อมโยงระหว่างกัน หนุนให้ลักษณะความเป็น “ธรรม ราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีเด่นชัดยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ในวรรณคดี เมื่อพิจารณาตามเกณฑ์หลักธรรม จักรวรรดิวัตรแล้ว พบว่า มีลักษณะที่ฝังแน่นอยู่ในคุณ ธรรมว่าด้วยการอนุเคราะห์ เกื้อกูลคนภายในและคน ภายนอกให้มีความสุขตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 มากที่สุด และมีความเชื่อมโยงกับคุณธรรมข้อทานใน หลักธรรมทศพิธ ส่วนคุณธรรมข้ออื่นๆ ในหลักธรรม จักรวรรดิวัตรไม่ปรากฏเป็นลักษณะเด่นของ “ธรรม ราชา” ในวรรณคดี ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะเนื้อหาของ หลักธรรมจักรวรรดิวัตรนั้นมีลักษณะที่เน้นกิจเฉพาะ ของกษัตริย์ ไม่เอื้อต่อการสร้างบทบาทตามวิถีชีวิต ของตัวละครกษัตริย์ ด้วยเหตุนี้จึงชี้ให้เห็นว่า “ธรรม ราชา” ในวรรณคดีตามความคิดของกวีนั้น คือ “ธรรม ราชา” ผู้ตั้งมั่นอยู่ในทศพิธราชธรรมโดยแท้

สำหรับปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยยุคนี้ น่า จะเกิดจากสาเหตุดังต่อไปนี้คือ

1. ค่านิยมเกี่ยวกับลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ทั้งนี้ เนื่องจากสังคมไทยเป็นสังคม พุทธศาสนา คติทางพุทธศาสนากำหนดไว้ว่า

“ธรรมราชา” คือกษัตริย์ผู้ทรงธรรม ใช้อำนาจใน การปกครองธรรม ในพระไตรปิฎก แม้พุทธองค์ทรง บัญญัติธรรมปฏิบัติสำหรับผู้ปกครองหลายประการ อาทิ หลักทศพิธราชธรรม หลักธรรม จักรวรรดิวัตร ราชสังคหวัตถุ และหลักธรรมอื่นๆ แต่สำหรับ คตินิยมของสังคมไทย “ธรรมราชา” คือกษัตริย์ผู้ยึด มั่นในทศพิธราชธรรม ดังนั้น การที่กวีซึ่งเป็นหน่วย หนึ่งของสังคม กวีย่อมได้รับการปลูกฝังความคิดนี้ ด้วยเช่นกัน

2. พระบรมราชาไชยสถานการเมือง การ ปกครอง เป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่มี อิทธิพลต่อการสร้างบทบาทของกษัตริย์ในวรรณคดี ทั้งนี้ เนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงนำอุดมการณ์ “ธรรมราชา” มาใช้เป็นหลักการบริหารรัฐ และยัง ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์กวีราชสำนัก พระราชกรณียกิจ ด้านต่างๆ ของพระองค์ทั้งทางด้านศาสนารวมถึง การปกครองข้าราชการและประชาชนย่อมส่งผลให้ กวีเกิดความประทับใจ จึงถ่ายทอดคุณลักษณะและ วัตรปฏิบัติต่างๆ แห่งองค์พระมหากษัตริย์ไว้ใน บทบาทของตัวละครกษัตริย์ในวรรณคดี

3. แรงแบบตาลใจกวี เกิดจากความรู้สึ กศรัทธาอย่างแรงกล้าในสถาบันพระมหากษัตริย์ ทำให้ กวีเกิดแรงบันดาลใจในการสร้างงานวรรณคดี และมี ส่วนสะท้อนคุณลักษณะขององค์พระมหากษัตริย์ลง ในเนื้องาน อันบ่งบอกถึงค่านิยมกวีเกี่ยวกับลักษณะ ผู้ปกครองอีกด้วย

บรรณานุกรม

- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 – 2. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2537.
- คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. **ธรรมแห่งอริยะ**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยามรัฐ, 2537.
- จิตร ภูมิศักดิ์. **บทวิเคราะห์หมรดกวรรณคดีไทย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, 2537.
- ธิดา สาระยา, **รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ**. กรุงเทพฯ : ด้าน
สุทธาการพิมพ์, 2537.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา**. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ,
2523.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 61**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ชวนพิมพ์, 2515.
- มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. “มหากัณฑ์พรตดิราช,” ใน **หนังสือที่ระลึกวันสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา สยามบรม
ราชกุมารี**. หน้า 21 – 23. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2538.
- ศิลปากร, กรม. **จารึกสมัยสุโขทัย**. ม.ป.ท., 2527.
- สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช. **ความคิดทางการเมืองไทย**. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2523.
- สายชล วรรณรัตน์. **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
(พ.ศ. 2325 – 2352)**. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525. อัดสำเนา.